

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ŞƏBNƏM RASİM QIZI HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA

XI-XII ƏSRLƏR TÜRK DİLLƏRİNİN
ETNOQRAFİK LEKSİKASI

5710.01- Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2015

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Məhəbbət Mirzəxan qızı Mirzəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər:

Rüfət Əsrəf oğlu Rüstəmov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdi
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universitetinin
“Türkologiya” kafedrası.

Müdafiə “_19_” 05_____ 2015-ci il tarixdə saat ____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

Mövzunun aktuallığı. Dilin inkişafı səviyyəsi qrammatik quruluşun sabitliyi ilə yanaşı, leksik qatın zənginliyi, milliliyi ilə ölçülür. Leksik qat isə başqa dil səviyyələrindən fərqli olaraq daim inkişafdadır. Bu səbəbdən də xalqın müəyyən zaman müddətində keçdiyi tarixi inkişaf yolunda dilə təsir edən amillər, habelə cəmiyyətdə baş verən qlobal və ya lokal dəyişikliklər dilin lüğət tərkibində daha tez öz əksini tapır. Dilin xalqın tarixilə bilavasitə bağlılığını göstərən əsas göstəricilərdən biri də etnoqrafik söz varlığıdır. Xalqın maddi yaşam tərzini və bununla bağlı yaranan etnoqrafik söz və ifadələr dildə uzun əsrlər boyu yaşadığı üçün dilin tarixiliyini özündə əks etdirir. Milli adət-ənənə, məişət tərzini, geyim, kulinariya qədim türk xalqlarının mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla bərabər, onun tarixi varlığının da mühüm göstəricisidir. Bu göstəricini əks etdirən etnoqrafik leksika türk xalqlarının etnik tarixini, miqrasiya proseslərini, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaqdır. Lüğət tərkibinin milli dəyərlər və milli mədəniyyətlə bağlı bu sferası türk xalqlarının tarixi inkişafının məhsulu kimi formalaşmış, nəsillərdən-nəsillərə keçərək bugünümüzdə gəlib çatmışdır. Buna görə də türk xalqlarının etnoqrafik leksikasının mənşəyini, yayılma arealını, etimologiyasını, etnofiloloji cəhətlərini müəyyənləşdirmək türkologiyanın aktual problemlərindəndir. Çünki, etnoqrafik leksikanın istər qohum, istərsə də geneoloji bağlılığı olmayan dillərlə əlaqə kontekstində tarixi aspektdən öyrənilməsi dil sistemində semantik və fonomorfoloji xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Ortaq tarixi keçmiş və türk dillərinin etnoqrafik leksikasında paralellizm faktları bu dil elementlərinin meydana gəlməsinə səbəb olan mühit və şəraitin öyrənilməsinə də aktuallaşdırır. Mühit və şəraitin nəticəsi kimi meydana çıxan etnoqrafik leksikanın tarixi aspektdə tədqiqi türk dillərinin yaranmasını daha qədimlərə aparmaqla yanaşı, onların formalaşma mərhələlərini də müəyyənləşdirməyə zəngin faktlar verir. Tarix boyunca türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyəti həm zənginləşmiş, həm də bəzən yad təsirlər altında unudulmuşdur. Bu prosesin nəticəsi kimi milli mədəniyyətin aynası olan etnoqrafik leksika konkret tarixi şəraiti, həmin mühitdə yaşayan xalqın məişətini, milli mentalitetini koloritli və aydın şəkildə əks etdirir. Etnoqrafik leksikanın toplanması və sistemləşdirilməsi, etnoqrafizmlərin struktur-semantik əlamətlərinin ayırd edilməsi, yayılma areallarının dəqiqləşdirilməsi bir çox etnolinqvistik problemlərin həllinə imkan yaradır. Qədim qaynaqlar,

leksikoqrafik tədqiqatlar isə tarixən türkün təfəkkürünü, məişət tərzini, milli dəyərlərini, etnokulturoloji prosesləri müəyyənləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətli dir. Ümumiyyətlə, etnoqrafizmlərin leksikoloji səpkidə həm omosioloji-etimoloji, həm də tarixi-semasioloji istiqamətlərdə tədqiqi coğrafi-dialektoloji, tarixi-müqayisəli və linqvotipoloji araşdırmalar üçün bazis rolunu oynayır. Lakin XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası linqvistik cəhətdən sistemli tədqiq edilməmiş, sistemləşdirilmə və tematik təsnifatı, stratifikasiya və etimoloji təhlili, yaranma mənbələri və üsulları kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Məhz bu cəhətlər mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat predmetini XI-XII əsr türk dilləri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın obyektı XI–XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasının tarixi-müqayisəli şəkildə tədqiqidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. XI-XII əsrlər qədim türklərin yalnız dilini deyil, tarixini, yaşayış tərzini, məişətini, maddi və mənəvi mədəniyyətini, folklorunu, dini-mifoloji dünyagörüşünü öyrənmək üçün ən dəyərli məlumatların toplandığı bir dövr kimi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatın məqsədi həmin dövrün etnoqrafik leksikasının ayrı-ayrı tematik qruplar üzrə etimoloji, leksik-semantik təhlilə cəlb edilməsi, yaranma mənbələri və üsullarının sistemli araşdırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

-Türkologiyada etnolingvistikanın və etnoqrafik leksikanın tədqiqi məsələlərini araşdırmaq;

-XI-XII əsrlərdə türk xalqlarının etnoqrafik leksikasının etnokulturoloji, etnotarixi və etnosiyasi tədqiqinin əsas mənbələrini müəyyənləşdirmək;

-Mənbələrdə işlənmiş etnoqrafizmləri sistemli, tarixi-müqayisəli etnolingvistik tədqiqata cəlb etmək;

-XI-XII əsrlərdə türk dillərində etnoqrafik leksikanın formalaşma və inkişaf mənzərəsini müəyyənləşdirmək;

-XI-XII əsrlər etnoqrafizmlərinin etimoloji təhlili fonunda sözlərin tarixi-semasioloji təkamülünü dəqiqləşdirmək;

-XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasının müasir türk dilləri və onların dialektlərində izlərini aşkar etmək;

-XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasını tematik əlamətlərinə görə qruplaşdırıb struktur-qrammatik və leksik-semantik baxımdan təhlil etmək ;

-Sosiolingvistik amillərin XI-XII əsrlərin türk etnoqrafizmlərinə təsirini müəyyənləşdirərək, onların yaranma mənbə və üsullarını təhlil etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq türk dillərinin inkişafının XI-XII əsrlər kimi önəmli bir mərhələsi sistemli etnolingvistik tədqiqata cəlb edilmiş, Qaraxani türkcəsində yazılmış “Divanü luğat-it-türk”, “Qutadğu bilig”, “Ətəbətül-həqiq”, “Divani-hikmət” mənbələrində öz əksini tapan etnoqrafik leksika tematik qruplara ayrılaraq müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Dissertasiyada etnoqrafizmlərdəki fonetik dəyişmələr müəyyənləşdirilmiş, onlar struktur-semantik cəhətdən qruplara ayrılaraq həm tarixi semasioloji, həm də etimoloji cəhətdən araşdırılmışdır. Sosiolingvistik amillərin təsiri ilə etnoqrafizmlərin yaranmasında baş verən dəyişmələr təhlil edilmişdir. Etnoqrafik leksika tarixi aspektdə araşdırılaraq ilk dəfə olaraq həmin dövr etnoqrafizmlərinin müasir türk ədəbi dilləri və dialektlərində, eyni zamanda dünya dillərində izləri aşkarlanmış, tarixi inkişafın nəticəsi kimi meydana çıxan ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tarixi köklərlə bir-birinə bağlı olan türk xalqlarının etnoqrafik leksikasının diaxron və sinxron şəkildə bir sistem çərçivəsində öyrənilməsi türkologiyada etnolingvistikanın sonrakı inkişafı üçün zəngin mənbə rolu oynamaqla yanaşı, tarixi leksikologiya və tarixi dialektologiya üçün də dəyərli faktlar əks etdirir. Bu baxımdan tədqiqat işi XI-XII əsrlər türk dillərinin tarixi leksikologiyası və dialektologiyasının yeni etnolingvistik və etnokulturoloji aspektdə daha dərinləndirilməsi üçün elmi zəmin yaradır.

Qaraxanilər dövrünün maddi-mənəvi mədəniyyətinin formalaşması və inkişaf tarixinin öyrənilməsində, qədim məişət, iqtisadi və sosial həyat, adət-ənənə, əyləncə və s. sahələrdə işlənən etnoqrafizmlərin yaranması və inkişaf tarixinin müəyyənləşdirilməsində bu araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti böyükdür. Tədqiqatın nəzəri müddəalarından türk dillərinin tarixi leksikası və dialektologiyasının yazılmasında, türk dillərinin etnolingvistik əsaslarının hazırlanmasında etibarlı mənbə kimi yararlanmaq mümkündür.

Tarixi leksik materialların, xüsusilə, türk dillərinin etnoqrafik leksikasının tədqiqinin praktik əhəmiyyəti də böyükdür. Uzun əsrlər boyu türk xalqlarının ictimai və mənəvi fəaliyyəti əsasında formalaşmış etnoqrafik leksikanın toplanması və öyrənilməsi qədim türklərin maddi və mənəvi dəyərlərinin, qohum və qohum olmayan xalqlarla dil, təsərrüfat və mədəni əlaqələrin aşkarlanmasına, nəhayət, türk dillərində leksik vahidlərin leksik-semantik və struktur inkişafı haqqında zəngin material əldə olunmasına im-

kan yaradır. Toplanmış etnoqrafizmlərin semasioloji və etimoloji təhlili Azərbaycan və digər türk dillərinin izahlı, dialektoloji və etimoloji lüğətlərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixi etnoqrafizmləri lüğətinin hazırlanmasında etibarlı mənbə ola bilər. Ali məktəblərdə Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqlarının dillərinin və etnoqrafiyasının tarixi-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və tədrisində, tarixi leksikologiya, qrammatika və etnolinqvistika dərsləklərinin, dərslər vəsaitlərinin yazılmasında da dissertasiyadan bəhrələnmək və faydalanmaq olar.

Tədqiqatın mənbəyi. XI-XII əsrlər türk xalqlarının yaşam tərzini, məişətini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini, mərasimlərini əks etdirən etnoqrafik leksikanın etnolinqvistik təhlili zamanı Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”, Yusuf Xas Hacibin “Qutadğu bilig”, Əhməd Yüqnəkinin “Ətabətül-həqaiq”, Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərləri əsas mənbə olaraq seçilmişdir.

Bu əsərlərdəki etnoqrafizmlərin tədqiqi zamanı “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Kitabi-məcmuu-tərcüman turki və əcəmi və moğoli və farsı”, İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan”, “XII-XIII əsr Orta Asiyaya aid Quran təfsiri”, “Türkcə tarama sözlüyü”, “Dərleme sözlüyü”, “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”, “Qədim türk dilləri lüğəti” kimi mənbələrə də müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat sinxron və diaxron aspektdə aparılmış və bu zaman təsviri, tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq müdafiyyə təqdim olunan müddəalar aşağıdakılardır:

- Bugünədək istər Azərbaycan dilinin, istərsə də digər türk dillərinin etnolinqvistik və etnokulturoloji tədqiqi ilə bağlı araşdırmaların aparılması sistemli xarakter daşmamışdır. Bu baxımdan XI-XII əsrlər türk dillərində etnoqrafik leksikanın diaxron və sinxron, etnik-mədəni, tarixi aspektdən, o cümlədən tematik, struktur-semantik, funksional-üslubi qruplar şəklində tədqiqi türk xalqlarının tarixi və müasir lüğət tərkibinin öyrənilməsinə, qohumluq əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə, onların qədim və zəngin tarixi, mədəni irsinin aşkarlanmasına imkan verir.

- Qədim türklərin mənəvi dəyərlərinin və həyat tərzinin müəyyənləşdirilməsi üçün önəmli qaynaq olan XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası sosiolinqvistik amillərin təsirinə məruz qalmışdır. Bu təsir müxtəlif proseslər nəticəsində həmin dövr türk etnoqrafizmlərinin digər qohum olmayan dillərdə bugünədək yaşaması ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda proses başqa dillərdən də etnoqrafizmlərin türk dillərinə keçidini də özündə ehtiva edir.

- XI-XII əsr türk dillərində işlənən etnoqrafizmlərin bir hissəsi tarixi təkamül nəticəsində arxaikləşərək bu və ya digər türk dillərinin lüğət tərkibindən çıxsa da, demək olar ki, əksər hissəsi türk dillərinin ədəbi dil və dialektlərində dəyişmədən və ya cüzi dəyişikliklərlə işlənir.

- Etnoqrafik leksikanın maddi və mənəvi mədəniyyəti əks etdirən mənbə kimi leksik-semantik və tematik qruplar əsasında etnolinqviistik və etimoloji tədqiqata cəlb edilməsi etnoqrafizmlərin leksik-semantik təkamülünün izlənilməsinə, türk dillərində tarixi inkişaf nəticəsində yaranan spesifik fonosemantik və leksik xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə imkan yaradır.

- Etnoqrafik leksikanın türk dilləri üçün ənənəvi sözyaratma metodları ilə əmələ gəlməsi həmin dövrdə sabit qrammatik normaların mövcudluğunu təsdiq edir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalələrdə, eləcə də beynəlxalq simpozium və konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır. Nəşr olunmuş 21 məqalə və tezis dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və XI-XII əsr türk dillərində işlənən etnoqrafizmlərin qısa lüğətindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, predmet və obyekt göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı *“Türkologiyada etnolinqvistika və XI-XII əsr türk dillərində etnoqrafizmlərin inkişaf tarixi”* adlanır. Fəslin *“Etnoqrafik leksika və türkologiyada etnolinqvistikanın tədqiqi tarixi”* adlanan birinci bölməsində dil vahidlərinə etnotarixi, etnomədəni və etnososioloji baxışdan yanaşılır və etnoqrafik leksika ilə bağlı tədqiqatlar təhlil edilir.

Dilin cəmiyyətin inkişafında rolunu təhlil edərək B. de Kurtene yazır: “Geniş mənada dil insan-cəmiyyət münasibətində üzə çıxan ictimai,

psixoloji, yaxud psixo-ictimai hadisədirsə, dar mənada dil öz daxili qanunları ilə inkişaf edən vasitə və fəaliyyətdir”¹. Dilin əsas vahidi olan sözdə təfəkkürdəki fikirlərlə yanaşı, insan-cəmiyyət münasibətləri də təzahür edir. Bu isə xalqın etnik milli xüsusiyyətlərini, o cümlədən, məişətini, milli adət-ənənəsini, təfəkkür tərzini özündə əks etdirən etnoqrafik leksikanın tədqiqini zəruri edir. Dil ilə mədəniyyətin əlaqəsini, dilin inkişafındakı etnodil, etnomədəni, etnopsixoloji faktorların təsirini öyrənən *etnolinqvistika* isə dilçilik, etnologiya, folklorşünaslıq, mifologiya və kulturologiyanın fəvqündə dayanır, etnik dünyagörüşün dildəki əksini tədqiq edən kompleks bir elm sahəsi kimi dil, etnos və mədəniyyəti vəhdətdə götürərək etnoqrafik söz və ifadələrə milli-mədəni kontekstdən yanaşır. “Sözün *etnokulturoloji mənası*” anlayışı bu yanaşmanı əks etdirməklə sözün semasioloji tədqiqinə yeni baxış tələb edir. Təfəkkürün sözlə ifadəsi də etnokulturoloji izlərin sözə aşılması deməkdir. Bu isə “*etnoleksem*” anlayışını üzə çıxarır. Etnoleksem sadə bir dil vahidi deyil, xalqın mədəniyyətinin, inanc və ənənələrinin kosmoqonik və mifoloji fikirlərinin, bir sözlə, xalq biliklərinin daşıyıcısıdır.

Bunları nəzərə alaraq türkologiyada etnoqrafik leksikanın tədqiqi ilə bir çox qazax, qırğız, çuvaş, tatar, altay dilçiləri məşğul olmuşlar. Özünəqəddərki ayrı-ayrı tədqiqat işləri əsasında etnolinqvistik təhlil aparan E.Janpeisovun “Qazax dilinin etnomədəni leksikası” əsəri qazax dilinin etnolinqvistik təhlilinə dair ən mühüm tədqiqat işidir.² Etnoqrafik leksikanı diaxron aspektdə araşdıran tədqiqatçılardan K.M.Musayev və R.Axmetyanovu xüsusilə qeyd edə bilərik.³ Bu əsərlərdə türk dillərində tarixi leksikologiyanın nəzəri məsələləri, sözlərin leksik-semantik qruplaşması, lüğət fondunun tipoloji təhlili aparılmışdır. Ümumiyyətlə, türk dillərinin bəzilərində məişət leksikasına aid geniş həcmli, sistemli, etnolinqvistik tədqiqat işləri aparılsa da, əksərən məişət leksikasının ayrı-ayrı tərkib hissələri öyrənilmişdir.⁴

¹ Куртене .Б., Избранные труды по общему языкознанию, т.1.,М., 1963, стр.77.

² Жанпеисов Е.Н.Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата,Наука, 1989.

³ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975; Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальное культуры народов Среднего Поволжья., М., Наука, 1981.,144 с.

⁴ Ерленбаева Н. Бытовая лексика алтайского языка: Дис..канд.ф. н. Г.- Алтайск., 2005; Абдуллаева Э. Бытовая лексика кумыкского языка., дисс.канд. ф.н., 2013; Мирзаева Л. Источники формирования и семантика бытовой лексики современного узбекского языка: Авт. дис. канд.ф.н.,М.,1986; Ишбулатова Х.Бытовая лексика башкирского языка Уфа, 2002.; Каранфил Г. Бытовая лексика гагаузского языка. Симф.,2009; Мамедова Б. Название одежды в азербайджанском языке: Дис.канд.ф.н. Б.,1992; Süleymanov

Son zamanlar ayrı-ayrı türk dillərinin etnoqrafik leksikası ilə bağlı dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır.¹ İ.O.Məmmədovun “Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası” əsərində isə Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası tədqiq olunmuş, onlar müəyyən sahələr üzrə qruplaşdırılmış, yaranma üsulları müəyyən olunmuşdur.²

Bu fəslin “*XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasının əsas tədqiqat mənbələri*” bölməsində ensiklopedik əsər olan “Divanü luğat-it-türk”, “Qutadğu bilig”, “Ətabətül-həqaiq”, “Piri-Türküstan”ın hikmətlərinin toplandığı “Divani-hikmət” abidələri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Türk xalqlarının dili, tarixi, dini inancları, mərasim və adət-ənənələri, yaşayış tərzii haqqında məlumatları əks etdirən “Divanü luğat-it-türk” XI-XII əsr türklərinin etnoqrafiyasının və etnoqrafik leksikasının öyrənilməsində tükənməz mənbədir. Belə ki, “M.Kaşğari “Divanü luğat-it-türk” əsəri ilə ilk türk dilçiliyini müstəqilləşdirdi və türk dilçiliyini dünyanın çin, ərəb, yunan dilçilik məktəbləri ilə bir sıraya qoydu. Həm də M.Kaşğari Avropa dilçiliyinin XIX əsrdə başlayacağı müqayisli-tarixi metodun əsasını qoymuş oldu.”³ XI əsr ümumtürk ədəbiyyatının ən zəngin abidələrindən biri olan «Qutadğu bilig» (قوتادغوبليگ) əsəri dövrünün məşhur şairi, ictimai xadimi, mütəfəkkiri Y.X.Hacib Balasaqunlunun əski şamanist türklərin, manixeist və Buddist uyğurların dil və ədəbiyyat ənənələrinə əsaslanaraq Qaraxani türkcəsində yazdığı bir məsnəvi olmaqla yanaşı, R.Əskərin də qeyd etdiyi kimi, “...son dərəcə geniş bir yelpazəni, min il əvvəlki həyatın bütün spektrini əhatə edən möhtəşəm universal bir məxəzdir”.⁴ İslam-türk mədəniyyətinin ilk dörd incisindən biri hesab olunan “Divani-hikmət” əsəri isə bu mərhələnin tamam fərqli aspektini - təsəvvüf, dini inanc və şəriət məsələlərini, xalq hikməti və ədəbi nümunələrini özündə əks etdirir. Ədib Ə.M.Yuqnəki tərəfindən Kaşğar dilində qələmə alınan və əxlaqi-fəlsəfi traktat karakteri daşıyan “Ətabətül-həqaiq” əsəri isə mövzu baxımından “Qutadğu bilig” və “Divani-hikmət” əsərləri ilə paralellik təşkil edir.

Birinci fəslin “*Etnoqrafik leksikanın inkişafında sosiolingvistik amillərin rolu*” adlanan üçüncü bölməsində dillərin qarşılıqlı əlaqələri iki cəhət-

Ş. Azərbaycan dilinin mərasim leksikası. nam. diss. B., 2008; Гаффарова Ф. Лексика земледелия в татарском языке: Авт. дис. канд. ф.н. Казань, 1999.

¹ Аппоев А. К. Этнографическая лексика карачаево-балкарского языка: Авт. дис.канд. ф. н. Нальчик, 2003.; Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка. Авт., дис.канд.ф.н.,Ташкент,1971, 39 с.

² Мəmmədli İ., “Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası”. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşr., 2009,

³ Hacıyev T., Mahmud Kaşğariyə layiq əsər. //Y.Quliyeva.Mahmud Kaşğarının oğuz dünyası, Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2010, ,s. 8.

⁴ Əskər R. Qutadğu-Bilig. Bakı, Elm, 2003, səh.151

dən öyrənilmiş, türk dillərindən digər dillərə keçən və alınma etnoqrafik leksika tədqiqata cəlb edilmişdir.

Türk dilləri ilə ən uzun müddətli qarşılıqlı əlaqələrin davam etdiyi dillərdən biri fars dilidir və bu dilə keçən sözlər arasında XI-XII əsrlərə aid çoxsaylı etnoqrafizmlərə də təsadüf edilir. Məsələn, Y.X.Hacibin ən vacib dövlət vəzifələrindən hesab etdiyi “ağçı-xəzinədar” sözü “ağacı, ağaçı” şəklində fars dilində işlənmiş, “səlcuq bəylərinin başçısı” və “pərdəçi” kimi iki yeni mənə qazanmışdır [TVS., s.10]. Yaxud da, XI əsr türk dillərində kənd təsərrüfatında işlənən *asığ (fayda)*, *ayakçı (xidmətçi)*, *ağuz/ağız (ilk süd)*, *arkış (karvan)*, *buxsım (içki növü)* sözləri fars dilində orijinalda olduğu kimi işlənərkəndir. Türk dillərinin təsir etdiyi dillərdən biri də ərəb dilidir. A.Ateşin X əsrə qədər ərəb dilinə keçən türkiizmlər kimi verdiyi sözlərin arasında *tağar* <*tağarçuk*, *dabbus*, *dabbusî* <*topuz*, *dabbûk* <*tepük*, *tuk (tûkât)* <*tuğ*, *edim* <*edim* kimi etnoqrafizmləri də yer almışdır.¹ Türklərin qarşılıqlı əlaqədə olduğu xalqlardan biri də slavyanlardır və bu əlaqələr nəticəsində slavyan dillərinə çoxsaylı türkiizmlər daxil olmuşdur. Belə ki, təkcə rus dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış türkiizmlərin içində yüzlərlə etnoqrafizm var: *юрт*, *утиюг*, *бурдюк*, *бурундук*, *айран*, *сюзма*, *бекмес*, *кумыс*, *чихир*, *йозурт* və s. Bu etnoqrafizmlərin əksəriyyəti qonşu dillərə də keçmiş və həmin dillərdə hələ də işlənərkəndir. Məsələn, qədim musiqi alətlərindən olan *kubuz* tarixən türk dilindən alınma söz kimi bir çox xalqların dilində türk musiqisini özündə yaşatmışdır. Çin dilində *hubōsi*, *kibusu*, *kubeiziqin*, *kē bu zha* kimi müxtəlif variantlarda yazılan söz “qədim dövrlərə aid, 5-25 telli alət” kimi tarixizmə çevrilsə də, “qazax və qırğızların milli aləti”ni bildiren ad kimi bugün də işləkdir.² G.Dörfer isə ərəb və fars dillərinə *kubuz*, *kobuz* şəklində keçən sözün türk dillərindəki mənasını saxladığını qeyd edir [TMEN, 1421]. *Çadır*, *çakmak*, *davar*, *don*, *kuşak*, *etik*, *güdeyü*, *kidiz*, *kımız*, *pekmes*, *sucuk*, *yüzük*, *şölen*, *toy*, *töre* və s. kimi yüzlərlə söz müasir dövrdə çoxsaylı dünya dillərinin lüğət tərkibinə daxil olaraq türkcənin həmin yerlərdəki uzunmüddətli hakimiyyətini, qarşılıqlı əlaqələrini özündə əks etdirən tarixi fakta çevrilmişdir.

XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasına nəzər saldıqda, ilk baxışda türk mənşəli kimi görünən sözlərdən bəzilərinin qədim dövrlərdə soğd, tibet, çin, hind dillərinə aidliyi aşkarlanır. XI-XII əsr abidələri “Qutadğu bilig”, “Divanü luğat-it-türk”, “Ətabətül-həqaiq”, “Divani-hikmət”

¹ Ateş A. Araqça yazı dilində türkçe kelimeler. X yüzyıla kadar., Reşit Rahmeti için, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara, 1966, s.26-31.

² İneyet A., Haanyu Wailaici Cidian'a (HWC) göre Çinceye geçen türkçe kelimeler üzerine., Turkish Studies., Volume3/1, winter 2008, s. 281

əsrələrində işlənmiş *kez, çit, eşguti, şalaşu, xüliñ, züngüm, çuz, çinaxsi, kenzi, qaçaq, fagfuri, loxtay* kimi sözlər Çindən ixrac edilən parçaların, *irwi, urağun* Hindistandan gətirilən dərmanların, türklər tərəfindən əvvəllər istifadə olunmayan qonşu xalqlarla əlaqələrin qurulması ilə süfrələrə yol tapan *buxsim, bekni* kimi içkilərin adları həmin mallarla birlikdə türk dillərinə keçmişdir. Bu dövrdə etnoqrafik leksikada ərəb və fars alınmaları isə həm dini səciyyəli, həm də məişətlə bağlı sözlərdir: *münkir, nəkir* [D.H. s.13], *ferişte* [K.B.2228.b.], *mirac bismillah, xələyik* [D.H.s.7], *nemaz* [Ə.H.400], *tərikət* [D.H.s.52], *qazı* [K.B.5329.b.], [D.H.s.119], *sahabe* [D.H.s.32], *hədis* [D.H.s.15], *axirət* [D.H.s.19], *güvariş* [K.B.,2887.b.], *şeker* [Ə.H.28], *taam*[D.H.s.8], *fuka* [K.B.,4656.b.], *bustan* [D.H.,s.35] və s. Birinci fəslin sonuncu bölməsində XI-XII əsrlər türk dillərindəki etnoqrafizmlərin müasir türk dillərinin dialektlərində əksi tədqiq edilmişdir. Burada etnoqrafik sözlərin tədqiqi zamanı dialektlərin dilin tarixi inkişafının öyrənilməsindəki rolu və bu dövrə aid müxtəlif etnoqrafizmlərin müasir türk dillərində, dialektlərində izləri araşdırılmışdır. Məsələn, XI-XII əsr türklərinin dilində “qab-qacaq” mənasında işlənən *ayaq* sözü özbək ədəbi dilində *ayak* fonetik tərkibində piyalə, qədəh mənasında, uyuğ dilinin xami dialektində “taxta fincan” mənasında qeydə alınmışdır¹. Müasir türk dilinin dialektlərində isə bu söz “tas, ləyən, qədəh, çay stəkani” mənasında işlənir. Eyni zamanda Türkiyənin Gümüşhane vilayətində “mis ləyən” mənasını daşıyan *ayakçu* sözü də *ayak* sözünün törəməsidir.

XI-XII əsr etnoqrafizmlərinin bəziləri isə başqa bir sözün, ifadənin tərkibində, məna oxşarlığı əsasında mövcudluğunu qorumaqdadır. Məsələn, “bəzəkli ipək parça”nın adı olan *ağı* Azərbaycan və türk dialektlərində ilkin mənada işlənməsə də, Afyon, Eskişehir, Ankara vilayətlərinin bəzi kəndlərində kənd qadınlarının işləyərkən geyindikləri don və şalvarın adı kimi işlənən “ağıçalıq” və Afyonda bir pambıq növünün adı olan “ağılı” sözlərinin mənalarının geyimlə bağlı olması əsas verir ki, bu sözlər *ağı* sözünün semantikasını əsasında formalaşmışdır.

II fəsil **“XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasının tematik təsnifatı və leksik-semantik təhlili”** adlanır. Bu fəslin *birinci bölməsində* XI-XII əsrdə türk dillərində məişətlə əlaqədar işlənən etnoqrafizmlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məişət etnoqrafizmləri adı altında öyrənilən belə dil vahidləri ev əşyalarını, məişətdə istifadə olunan alətləri, məskunlaşma və tikinti ilə əlaqədar ləvazimatları və s. əhatə edir. Məsələn, *alaçu, bozuq ev, yurt, otağ, qarğu* (dağların zirvələrində

¹ Малов С.Е. Уйгурский язык., Хамийское наречие. М., Изд. «Наука», 1954,с. 136

tikilən minarə formasında tikili), *tumsa* (minbər, Arğu d.), *törtgil ew, tañ* (qədim tikili), *qışlag, köşik* (örtü, pərdə), *kötrüm* (divan), *sekü* (kreslo), *serü* (rəf) və s. Bu etnoqrafizmlərin böyük bir qismi müasir türk ədəbi dillərində bu və ya digər şəkildə işləkliyini qorumaqdadır: *közjü* → *güzgü*, *çapgut* → *çaput*, *yastuq* → *yastuk*, *yastıq*, *közegü* → *kösöv*, *barçın* → *parça*, *yoturqan* → *yorgan* və s. Lakin belə sözlər arasında semantikasını dəyişən etnoqrafizmlərə də təsadüf olunur. Məsələn, yaşayış yeri ilə bağlı işlənən “*yurd/yurd*” etnoqrafizmi XI-XII əsrlər türk dillərində də öz əksini tapmışdır. M.Kaşğarinin qeyd etdiyinə görə, XI əsr türkləri bu sözü “tərk edilmiş, xaraba qalmış yer” mənasında işlətməmişlər. V.Zahidoğlu “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində də *yurd* sözünün “xaraba” mənasında işləndiyini yazır: “Bu söz II boyda Qazanın dağıdılmış və talan olunmuş yurdunda rastlaşdığı mənzərənin təsvirində və onun dilindən söylənən soylamada iki dəfə işlənmişdir.”¹ “Qutadğü bilig”də və “Kitabi-məcmuu tərçuman türki farisi və moğoli” əsərlərində isə bu söz “məskən” (Ölimug unutmə gürüñ yurtuñ ol.-Ölümü unutmə asıl yer mezarındır.[K.B.,5412.b.]) və “məskən, ev” kimi işlənmişdir.² Sözü mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. B.Məhərrəmli A.N.Kononovun “yür+ü+t> yurt” şəklində verdiyi izahı qəbul edərək sözü “-yürü” (köçmək köç yeri tapmaq) feilindən törəndiyini qeyd edir.³ Lakin nəzərə alınmalıyıq ki, bir çox türk yazılı abidələrində və müasir türk dillərinin bəzilərində *yurd* “köçülən yer” deyil, “köçərəkən geridə qalan yer, məskən” mənasını verir. Fikrimizcə, sözü kökü “*yu/uy/oy*” feilidir ki “toplamaq, bir yerə yığmaq” mənasını verir. “Yuva”, “yubarlaq”, “yumruq”, hətta “ev” sözü də bu kökdən əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *yurt-yuva* birləşməsi də yaxınmənalı sözlərin birləşməsi kimi dildə işlənərkəndir. XI-XII əsrlərdə istifadə olunan məişət əşyalarından biri də “*kötrüm*”dür. M.Kaşğarinin “bir nəfərlik oturacaq” kimi izah etdiyi etnoqrafik dil vahidi müasir türk dillərində bu və ya digər şəkildə işlənərək mənə dəyişikliyinə uğramış, həm isim, həm də sifət kimi işlənməyə başlamışdır. Söz qırğız dilində *kötöröm/kötörüm*, qaraqalpaq dilində *köterim*, qazax dilində *kötərəm*, türk dilində və Azərbaycan dilinin qərb dialektində *kötürüm* şəklində istifadə olunmaqdadır. “*Yadıım*” isə XI–XII əsrlərdə işlənən yer örtüyünün adıdır. Xalça çeşidlərindən biri olan “*yadıım*” müasir Azərbaycan dilində “*cecim*,

¹ Zahidoğlu V. “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikası haqqında bəzi qeydlər.AMEA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası,1998, № 1-2., s.71

²Курьшжанов А.К.,Исследование по лексике «Гюркско-Арабского.», Алм. 1970,с.135

³ Мəhərrəmli В. Түрк дилләрində исим көклərində лексик-семантик инкиşаф. Бакı, Elm və Тəһсил, 2012, s.218.

cejim” kimi işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğaridə bu sözün “yayım” variantına təsadüf edilir. XII-XIII əsrlərə aid olan Quran təfsirində isə “yad” və “yay” feil köklərinə təsadüf edilir [Təfsir, s.134]. “Qutadğu bilig” əsərində iki yerdə işlənən bu söz R.R.Arat tərəfindən “döşək” kimi tərcümə edilsə də, 4442 beytdə sözün “döşək” deyil, “çox nazik xalı, kilim” mənasında işləndiyi qənaətinə gəlmək mümkündür. Belə ki, “keçə (kidiz)” sözü ilə birlikdə işlənən söz 6625-ci beytdə “gül-çiçək ətirli yayğı” kimi izah edilmişdir. [K.B., 4442 b. və 6625 b.]

“*XI-XII əsr türk dillərində kulinariya leksikası*” adlı ikinci bölmədə xalqın yemək mədəniyyətini özündə əks etdirən milli mətbəxlə bağlı etnoqrafizmlər araşdırılmışdır. Xalqın milli ənənəsi və etnomədəni xüsusiyyətlərinə bağlılığına görə etnolinqvistikanın əsas tərkib hissəsinə çevrilən mətbəx leksikası aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: *1.qida vasitələrinin adları; 2.yemək adları; 3.içki adları; 4.mətbəx ləvazimatlarının adları*. Qeyd etmək lazımdır ki, verilən etnoqrafizmlərin təhlili göstərir ki, həmin dövrdə türk xalqlarının qidasının əsasını heyvan mənşəli məhsullar təşkil etmişdir: *sim sımraq, alāñır, soğut, sogtu, togrul, topik sügük, yörgemeç* və s. XI əsr türkləri heyvanın yalnız ətindən deyil, südündən, ondan hazırlanan müxtəlif qida məhsullarından da yemək və içkilər hazırlayırdılar: *aguj~ aguz, ayran, ikdük, qayaq, kıımız, qor, qurut, soğut, süzme, uyıtma, yoğurt* və s.Bu mənbələrdən türk qida mədəniyyətinə aid toplanmış məlumatlar göstərir ki, türk mətbəxinin böyük bir hissəsini də un məmulatları və yeməkləri təşkil edir.Məsələn, *ağartğu, awruzı, bösgel, buxsum, bulgama, usbarı, qağut, qağurğan, buxı, kömeç, kuyma* və s. Belə yeməklərdən biri də qağurmaç ~kawurmaçdır. Əslində bugünə qədər türk xalqlarının məişətində müxtəlif adlarla yaşayan bu yemək növünü bildirən həmin söz *qağur~kawur* feilindən törəmişdir. XI-XII əsrlərdə bu feil kökü əsasında *qağurmaç~kawurmaç, qavut~qovut, qovurğa~kaqurğa, kavurdak, kavurma~qovurma, korğoç* və s. etnoqrafik dil vahidləri də yaranmışdır. Qeyd olunan feilin kökü *qov-* alov, ocaq sözüdür ki, Azərbaycan dilində bu söz həmin mənada da işlənərkədir. XI-XII əsrlər etnoqrafik leksikasına aid *qağurqan, qağurmaç, qāğut* kimi yemək növləri də buğdadan hazırlanır. *Qağurqan* buğda unundan və yağdan hazırlanan çörək, *qağurmaç* buğdanın qovrulmasından hazırlanan yemək, *qağut~ qavut* yeni doğmuş qadınlara verilən darının qaynadılıb, üyüdüldü və yağ və şəkərlə qarışdırılmasından hazırlanan yeməkdir.

Dövrün abidələrində içkilərlə bağlı etnoqrafizmlər də işlənir: *şerab* (içki, şərab), *şerabdar* (saqi), *şire* (şirə, içki), *fuka* (bir çeşid şərbət), *gülef/cülab* (gül suyu), *bor, borçı* (içki aludəçisi), *içgü, içgüçi* (içkiyə müb-

tela), *içim* (içecek), *timçi* (şərab satan, meyxana sahibi), *idişçi* (içkici, şarapçı) və s. Bu içkilərdən biri olan *suçig* M.Kaşğariyə görə həm də “şirin” mənasını daşımışdır: “Sözke süçinse bulun barır: Sözüün şirinliyinə aludə olan onun köləsinə çevrilər”. “Qutadğu bilig” əsərində isə bu söz “şirin, içki, şərab və şərbət” mənalarında işlənmişdir: Süçigke süçinse ajun begleri (Dünya beyleri şərabın tadına alışırlarsa) [K.B. 2092 b.] “Ətabətül-həqaiq” əsərində isə sözüün “şirin” mənasına təsadüf olunur: “Süçüg tattıñ verse açığka anun.- eğer tatlı tattım ise acıya hazır ol”[Ə.H.209]. Etrusk dilini tədqiq edən Ç.Qaraşarlı bu dildə işlənən *sukivn/sukik/sukix/suki* sözlərini türk dillərindəki *süçiq, süçüq, süçü* sözü ilə müqayisə edir. Bu müqayisənin məntiqi tərəfi budur ki, tanrılara şərab qurbanlığı verilməsi həm qədim türklər, həm də Qərbi Avropanın qədim sakinləri üçün ənənəvi olmuşdur.¹ Sözüün kökü *süçi-süçü* “şirinləşmək, gözəlləşmək” feli ilə bağlıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, türk xalqlarının zəngin mətbəx leksikası olmuş və bugünkü türk dillərində bu dil vahidləri işləkliyini qorumuş, bəziləri isə arxaıkləşmişdir.

İkinci fəslin üçüncü bölməsində *XI-XII əsr türk dillərində geyimlə bağlı etnoqrafizmlər* zəngin faktlarla araşdırılaraq qruplaşdırılmışdır: üst geyim adları: *artıq* (qadın korseti), *bağırdaq* (qadın geyiminin üst qismi), *bertü* (jaket), *çanşu* (kiçik jaket), *çekrek qapa* (tək qat yundan hazırlanan nazik qaftan) və s.; baş geyimlərinin adları: *kedük* (tüklərlə, lələklərlə bəzənmiş başlıq), *keyük* (keçədən hazırlanmış başlıq), *börk yanı* (başlıq qəlibi), *börk* (başlıq), *kuturma börk* (şiş papaq), *kıdıqlıq börk* (kənarlı küllah) və s.; ayaqqabı çeşidlərinin adları: *başaq* (çarıq-çigil d.), *başmak* (Oğuz-Qıpçaq d.), *büküm etük* (qadın çəkməsi), *çaruq* (çarıq), *etük* (çəkmə) və s.; bəzək əşyalarının adları: *kimsen*, *boğmaq* (gəlin boyunbağısı), *boğmaq* (köynək düyməsi), *yüzük*, *küpə*, *moncuq* və s.; parça adları: *yurun* (ipək parça), *kemek*, *yatuq*, *egrik*, *al* (bəzəkli ipək), *qaçaç*, *kez*, *kenzi*, *çinaxşı*, *züngüm*, *xulij*, *şalaşu*, *laxtay*, *eşgüti* və s.

Tədqiqatda bir sıra geyim adları etimoloji cəhətdən təhlil edilmişdir. Məsələn, “Divanü luğat-it-türk”-də işlənən *yalma* sözü R.Əskər tərəfindən “kaftan, qalın kaftan, pləş” mənasında verilmişdir. (R.Ə III, 36-27). S.Erdi, S.T.Yurtəsər isə sözü “yağmurluk”(pləş) mənasında tərcümə etmişdir. Mahmud Kaşğari bu sözüün ərəb və farslara keçdiyini xüsusi vurğulayaraq yazır: “Farslar bu sözü türklərdən almışdır və onu “yalma” kimi tələffüz edirlər. Ərəblər farslardan almışlar və “yalmaq” formasında işlədirlər. Kimsə bu sözü “türklər farslardan aldı”, - deyə iddia edə bilməz. Çünki mən bu

¹ Qaraşarlı Ç., Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkiizmlər., Bakı, Elm, 2005, s.111.

sözü sərhəd bölgələrdə yaşayan türklərdən eşitdim. Onların digər xalqlara görə belə yağmurluğa daha çox ehtiyacı var. Çünki onlarda qar, yağış çoxdur”. (R.Ə III, 36-27). Baş geyimlərindən “börk” türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. M.Kaşğarının qeyd etdiyi *kurutma, sukarlaç, kađıklıq* börk çeşidləri XI əsrə qədər türklər arasında işlənmişdir. Skif-saka türklərinin “sukarlaç börk”ləri, çigil türklərinin “kıymaç börk”ləri artıq ayrı-ayrı türklərin fərqli baş geyimlərinin olduğunu göstərir. Bürümək/börümək feilindən yaranan börk (börük) qadınlarda eyniköklü “bürünçük”lə əvəz olunur. Bu etnoqrafizmlər XI-XII əsr türklərində geyim mədəniyyətini, tikişçilik, zərgərlik, parçaçılıq, tikməçilik kimi peşə sahələrinin inkişafını özündə əks etdirən ən mühüm faktlardır.

Bu fəslin “*XI-XII əsr türk dillərində oyun və əyləncə ilə bağlı etnoqrafizmlər*” bölməsində qədim türklərin *müñüz-müñüz, çeñli-mañlı, çöğen, güreş, ceviz, ot bandal, və s.* oyunlarla bağlı işlənən etnoqrafizmlər etimoloji cəhətdən təhlil edilmişdir. Bu dövrdəki oyunlar əksərən yarış xarakterli oyunlardır ki, bu da türklərin daimi savaşı və mübarizə həyatı ilə əlaqədardır. Tədqiqatda etnoqrafizmlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır: 1) atla oynanan oyunlar, 2) topla oynanan oyunlar, 3) fiziki güc tələb edən oyunlar, 4) zehni oyunlar. At oyunlarını «yarış» və «öziş» adlandıran türklər «Ol meniñ birle at özişti» [BA.I.s.184], «Ol anıñ birle at yarıştı» [BA.III,s.27] kimi cümlələrlə bu oyunları ifadə etmişlər. XI-XII əsr abidələrində haqqında ən çox danışılan və məlumat verilən oyun *çovkan*dır. İ.Cəfərsoylu bu oyunun VII əsrdə də mövcud olduğunu yazır: “Çovkan VII əsrdə də oynanırdı. Bu barədə yepiskop Sebeos Şirindən real tarixi şəxsiyyət kimi bəhs edərkən məlumat verir.”¹ «*Tañuk*», «*əgiş*», «*çöğən*» bu oyunla bağlı istifadə olunan etnoqrafizmlərdir. «*Tañuk*» çovkan oyunu zamanı topu gərilən ipdən, yəni «*talas/tasal*»dan keçirən şəxsə verilən ipək parça və ya hədiyyədir. *Çöğen* ən çox fikir müxtəlifliyinə səbəb olan etnoqrafizmlərdən biridir. Çuvaş dilində mövcud olan *çup/çop* (qaçmaq, atla qaçmaq) feilindən düzələn *çupkan/çopkan* (qaçan, gəzəyən) sözünü «çovkan»ın ilkin variantı kimi qəbul etmək mümkündür. Lakin Mahmud Kaşğarının *çögen* oyun adını *çomaq, dəyəmək* sözü ilə omonim verməsi və müasir Türkiyə türkcəsinin dialektlərində *çöggen* (Konya), *çögenik* (ucu əyri çəlik- Elazığ), *çöğen* (ucu əyri çəlik, yüksək budaqlardan və ya otluqdan ot çəkməyə yarayan haçalı ağac- Kayseri, Van, Urfa, Sivas, Ankara) (D.S.,II.s.127) dialektizmlərinin XI əsrdəki mənalarla eyni şəkildə

¹ Cəfərsoylu İ. Iber və h'ay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri., Bakı, “Xəzər”, 2014, s. 13

işlənməsi sözün məhz «dəyənək» mənasının əsas götürülməsini vacib edir. Deməli, M.Kaşğari “Divan”ında *çöğən* etnoqrafizmi həm “çovkan oyununda istifadə olunan dəyənək və sopa”, həm də oyun adı kimi omonim şəkildə işlənmişdir. (“Ol çögen egtürdi—ال چکان اکتردی” [BA.,I, 223]; “Ol anın birle çögen urdi ümleşü—ال أنك برلا چکان أردی املشؤ» [BA.,I. 242];) Qeyd etmək lazımdır ki, *çovkan* və *çevgan* şəklində yazılış sonrakı dövrlərin məhsuludur və qeyri-türklərin sözü ərəb yazılışına uyğun oxuması nəticəsində yaranmışdır. *Çöğən* sözünün XIV əsrdə yaşamış Germiyanlı Şeykoğlu Mustafa Camalının «Hürşid-ü Ferahşad» əsərində və XVI əsrdə yaşamış Afyonlu Ahterinin yazdığı «Ahteri-Kebir» (أختري كبير) əsərində XI-XII əsrlər türk dillərində işləndiyi şəkildə verilmişdir: «Biz ol meydanda kim oyun savaştır/Ki çöğeni چوکائي kılıçtır topu bastır [Hürş. XIV. 59]; «Et-tabtab»-[Ar.] طبطأب آل :Çöğən , چوکآن , beğlər anında top oynarlar. (Ah.XVI. 611). Verilən hər iki nümunədəki ərəbcə yazılışlara diqqət yetirdikdə maraqlı bir fakt üzə çıxır. Bilindiyi kimi, ərəb dilində saitlərin yazılışı xüsusi hərflərlə ifadə olunmur. Qısa saitlər hərəkələr, uzun saitlər آ, ي, و hərflərilə yazıda öz əksini tapır və bu türk dilində mövcud saitlərin hamısının ifadəsi üçün kifayət etməməklə yanaşı, sözlərin fərqli oxunuşuna da əsas yaradır. Çünki istər ərəb, istərsə də fars dilində qalın saitlərə meyillilik “ö”nün qısa “o” kimi oxunmasına, “o” ifadə edən “و” – “v” kimi oxunmasına yol verilmişdir.

Çanlı-Manlı (چنگلي منكلي) oyunu isə ən qədim oyunlardan sayılır və fikrimizcə, tərəflərindən biri məna daşımayan və ahəngə uyğun təkrarlanan sözlərin birləşməsi ilə formalaşan ad müasir Türkiyə türkcəsində işlənən «çan»-zəng, zıncırov sözü əsasında yaranmışdır. C.Klauson da sözü zənglə əlaqələndirir: «No doubt a meaningless jingle» (şübhəsiz ki, mənasız cingildəmə) (EDPT, s.471). Qeyd olunan oyunların araşdırılması göstərir ki, türklərin yaratdıqları əyləncə növləri, xalqın estetik dünyagörüşünün, mə-nəvi dəyərlərinin inikasıdır.

İkinci fəslin beşinci bölməsi “*XI-XII əsr türk dillərində adət-ənənə və mərasimlər ilə bağlı etnoqrafizmlər*” adlanır. Bu bölmədə tarixən türk xalqlarının dünyagörüşünü, mədəni inkişaf səviyyəsini, milli mental dəyərlərini özündə qoruyub saxlayan qədim adət-ənənələri, bayram, toy, doğum və ölümə bağlı özünəməxsus mərasimləri əks etdirən etnoqrafizmlər təhlil edilir. Türklərdə mərasimlərin tətbiq olunduğu əsas tədbirlər bayram və şölənlərdir. “*Bayram*” tarixən müxtəlif xalq tədbirlərinin adı kimi türk dillərində yaşasa da, əslində sözün semantikasında dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, “çiçəklərin açıldığı torpaq sahəsi”nin *badram yer* [DLT.s.166] adlanması “badram”ın təkcə əyləncə

növü olmadığını göstərir. M.Kaşğari “badram”-dan fərqləndirdiyi “bayram”ın şənlik mənasında yalnız Oğuzlar tərəfindən işləndiyini, eyni zamanda “bayram”ın “badram”dan törəndiyini qeyd edir. Bayramlarda musiqi özünəməxsus yer tuturdu. Musiqi ilə bağlı işlənən *tovil*, *tümrük*, *küvrüg*, *sıbzğu*, *borğuy*, *qopuz* kimi musiqi alətləri XI-XII əsr türk mədəniyyətinin bir parçasıdır.

Evlilik mərasimi ilə bağlı işlənən *arğuçı/yoriğçi/sawçı* adlı şəxs gələcək qudalar arasında vasitəçi olur. “*Qalıñ*” *sözü* isə türklər tərəfindən qız üçün müəyyənləşdirilən başlıq puludur. Bu dövrə aid toyla bağlı etnoqrafizmlərdən bəziləri də gəlin gedəcək qızla bağlıdır: *sep* (gəlinin cehizi, bu tamamən ona aid maldır); *yawüş* (gəlinin cehizi üçün qohumların verdiyi hədiyyələr) və s. Bu abidələrdə doğumla bağlı bir çox ifadələr işlənmişdir: *Uragut qutuldı*. [BA.II,121], *Oğlan bütti*. [BA.II,294], *Teñri oğul tuğturdı*, *Uragut iglendi* (Qadın doğdu) [DLT,s.286] kimi cümlələrdə doğum və onun tanrının lütfü olduğu qeyd edilməsi türklərin qədim adətlərini əks etdirir. Yeni doğulan uşaqlarla bağlı xüsusi ifadələrlə onlar bir-birindən fərqləndirilir. Məsələn, körpə uşağa *kenç* [DLT,s.303], *uşaq oğlan* [DLT,s.626] deyən türklər *körpe oğul* dedikdə “yayda doğulan uşağ”ı, [DLT,s.325], ailənin ilk övladını vurğulamaq üçün “*tün oğul*, *tün qız*” [DLT,s.591], son oğlunu qeyd etmək üçün isə “*aştal oğul*” kimi bölgü aparılmışdır.

Mərasim leksikasının mühüm bir hissəsini ölüm və yas mərasimləri ilə bağlı etnoqrafizmlər təşkil edir. Ölümlə bağlı həyata keçirilən yas mərasimi türklərdə *yoğ* adlanırdı. Yoğ mərasimi ölünün dəfni və ondan sonra verilən yeməyi bildirir. Ölünün dəfni zamanı *sırıñgu/ sariñgu* sözündən istifadə edilirdi, sonralar müsəlmanlığın qəbulu ilə bu söz “*kefin*”lə əvəz olundu: *uyadıp birürler sariñgu bözüñ* [Ə.H.,432]. Məzar isə *tünarik*, *yerçü*, *tuplu/ tublu* kimi sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bu adət-ənənələr və mərasimlər etnosun yaşam reallıqlarının xalq yaddaşındakı təcəssümüdür.

“*XI-XII əsrlər türk dillərində dini dünyagörüşü və inancları əks etdirən etnoqrafizmlər*” bölməsində xalqın mənəvi dünyasını, dünyagörüşünü, etiqad və inamını əks etdirən etnoqrafik leksika araşdırılmışdır. Tədqiqatda toplanan *kam* (kahin), *çuvi/çıvı* (bir cin dəstəsi), *kovuz/kovuç* (cinlərdən qorunmaq üçün əfsun), üngünün (qulyabani, qarabasma), *ısrık* (uşaqları pərilərdən və göz dəyməsindən qorumaq üçün deyilən söz), *yelwiçi* (falçı), *ırk* (falçılıq) və s. şamanizmin izlərini əks etdirən sözlərdir.

İslamla bağlı işlənən *çomaq* (müsəlman), *biti* (vəhylə gələn səmavi kitablardan biri), *nöm* (din), *yalawaç* (peyğəmbər), *yükünç* (namaz), *mük*

(rüku), *yumışçı* (mələk), *ekindi* (əsr namazının vaxtı) kimi sözlər də islamın qısa müddət ərzində türklər arasında necə yayıldığıнын bariz nümunəsidir. “Qutadğu bilig” əsərində verilən “*törütigli-halik, yükün-namaz kıl, tapuğ-taat*” paralelizmləri isə XI əsrdə artıq türk dilində islami əsərlərin, təfsirlərin yazılma ənənələrinin olduğunu sübut edir. Belə ki, “Qutadğu bilig”-də Allahın vəsfini bildirən *Uğan (Qadir), Erklig (Muktedir), Munsuz (Samed), İdi (Rəbb), Keçürgen (Qafür, Qaffār), Törütgen (Xaliq), İgidgen (Rezzāk)* adlarının işlənməsi eyni zamanda həmin dövrün dini leksikası ilə bağlı mənzərəni açıq-aydın üzə çıxarır. Etimoloji təhlillərdən aydın olur ki, XI-XII əsr türk xalqlarının qədim inam və mifoloji dünyagörüşünü özündə əks etdirən türk mənşəli sözlər getdikcə alınmalarla əvəzlənmişdir.

İkinci fəslin “XI-XII əsr türk dillərində ənənəvi xalq təbabəti ilə bağlı etnoqrafik leksika” bölməsində xalqın tibbi dünyagörüşünü əks etdirən sözlər izah edilmişdir. Bu əsərə aid “*Divanü luğat-it-türk*”, “*Qutadğu bilig*”, “*Ətabətül-həqaiq*”, “*Divanu-Hikmət*” əsərlərində xalqın türkçəcarə üsulu ilə müalicə metodlarını əks etdirən təbabət anlayışları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1) xəstəliklərlə bağlı anlayışlar: *tuga* (astma xəstəliyi), *çelpək* (gözdən çirk axması), *enüç* (katarakt), *külgü* (iflic), *yamān ig* (elefantiaz), *talğan ig* (sara, epilepsiya), *temregü* (bir dəri xəstəliyi), *qızlamuq*; 2) əzəcəlilik anlayışları: *awılqu, añ* (quş yağı), *egir, ötrum/ sütötrüm* (işlədici bitki), *töy oti, urumday* (zərdab daşı) və s. Abidələrdə *çätür* (naşatır spirti- Kuça l.) *büga, irwi* (hind dərmanları) *uragun* (hind keyləşdiricisi) *xasnı* (körpələrə yedizdirilən bir hind dərmanı), *matridus* və s. alınma dərman adlarına da təsadüf edilir. 3) orqanlarla bağlı anlayışlar: *içəgü* (daxili orqanlar), *ömgen* (şahdamarı), *öz* (ürək və qarın bölgəsindəki orqanlar), *üt qaraq* (göz bəbəyi), *ürün qaraq* (gözün ağı), *bögen* (korbağırmaq), *yarın/öşün* (kürək sümüyü), *sapgap* və s.

İkinci fəslin “XI-XII əsr türk dillərində iqtisadi həyatı əks etdirən etnoqrafik leksika” adlanan sonuncu bölməsində XI-XII əsr türk cəmiyyətinə iqtisadi münasibətləri əks etdirən etnoqrafik leksika təhlil edilmişdir. Türklərin yaşadığı region, təbii-coğrafi şərait sivilizasiya üçün yeni bir başlanğıc olan əkinçilik və maldarlığın məhz türklər arasında geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. “*Divanü luğat-it-türk*”, “*Qutadğu bilig*”, “*Ətabətül-həqaiq*” və “*Divani-hikmət*” əsərlərində bu sahə ilə bağlı zəngin məlumatlar sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Abidələrdə verilən *ağuz* (ağız), *kürgek* (kürək, kürek), *arğaq* (orak, oraq), *akur* (axır, axur, ahır), *tarıq* (tari, darı), *buzaqı* (buzov, buzağı), *yılqı* (ılxı), *ögitçi* (öğütücü, üyüdücü), *tarıqlaq* (tarla), *tezək, ağıl, ketmen, yaylaq, körük, ot, dağ, at, əkin* kimi çoxsaylı sözlərin dəyişikliyə uğramadan ya da azacıq dəyişikliklə bugünə

qədər türk dillərində işlənməsi xüsusi maraq doğurur. Kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar işlənən etnoqrafik dil vahidləri iki qrupa ayrılmışdır: 1.əkinçiliklə bağlı etnoqrafizmlər: *añız*, *benek-sünbül*, *qonaq-çovdar*, *ewin-taxıl dənəsi*, *toxum*, *saban*, *yemeçük*, *bistek* və s. 2.heyvandarlıq və ovçuluqla bağlı etnoqrafizmlər:*udluq-inək tövləsi*, *sağlıq-dişi qoyun*, *suw sığırı-camış*, *çanka-tələ*, *biçğuç/qıftu-qırxma qayçısı*, *sıp-iki yaşlı dayça* və s.

Xalqın tarixini yaşadan ənənəvi sənətkarlıq sahələri tarixən nəsillərdən-nəsilə öz sənət nümunələrini ötürməklə yanaşı, bu proseslə bağlı milli dil vahidlərinin də yaşamasına səbəb olmuşdur. Bu sahə ilə bağlı işlənən *buş-gut/tuşgut/udmak*, *yarı yelim*(yapışqan), *yüligü/kerey*(ülgüc), *bazgān* (dəmirçi çəkici), *bistek* (əyriilməyə hazır pambıq), *kövüz* (kilim), *kidiz* (keçə), *kimişge* (naxışlı Kaşğar keçəsi), *arış-arkağ*, *çığrı* (ipək əyirmə aləti), *çoqubarı*, *tülüg yadhım* (kilim, xalı) kimi sözlər xalçaçılıq, dəriçilik, zərgərlik, keçəçilik, dəmirçilik kimi sənətkarlıq sahələrini əhatə edir.

Üçüncü fəsil “**XI-XII əsrlər türk dillərində etnoqrafik leksikanın yaranma üsulları**” adlanır. Bu fəsildə sözyaratma prosesi lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsində ən vacib amillərdən biri kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Dilin daimi inkişafını təmin edən bu proses öz mütəhərrikiyi, tarixiliyi, davamlılığı, eyni zamanda universallığı ilə seçilir. M.Mirzəliyeva yazır ki, “söz yaradıcılığı çoxəsrlik dilçilik elminin tərkib hissəsi olub, tarixi səciyyə daşıyır. Müəyyən zaman kəsiyində baş verən (və ya gedən) bu proses sinxron mahiyyət kəsb edir. Bizcə, söz yaradıcılığı prosesi dilin bütün qatlarında, bütün səviyyələrində gedən fasiləsiz prosesdir”¹. Leksik, morfoloji və sintaktik sistem üzrə davam edən söz yaradıcılığı milli kök əsasında formalaşmaqla yanaşı, dilxarici amillərin təsirinə də məruz qalır və ona öz daxilində milli səciyyə qazandıraraq prosesin davamlılığını təmin edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, XI-XII əsrlərdə etnoqrafik leksika leksik-semantik, morfoloji, sintaktik üsullarla yaranmışdır.

Üçüncü fəslin “*XI-XII əsr türk dillərində leksik-semantik üsulla yaranan etnoqrafizmlər*” bölməsində dilin tarixini özündə əks etdirən sözlərin mənə dəyişmələri, daralma və genişlənmələri araşdırılmışdır. Bu proses isə dil daşıyıcılarının təfəkkür və intellekti ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn, türk xalqlarında tarixən yemək mənasında işlənən *aş* sözü türk dillərində iki fərqli anlayışın eyni sözlə ifadə olunması üçün əsas rolunu oynamışdır. Belə ki, oğuzlarda “buğda” bitkisi *aşlıq* adlandığı halda, Orta Asiya türklərində “yemək yeyilən və ya bişirilən yer” *aşlıq* sözü ilə ifadə olunmuşdur. Hər

¹ Mirzəliyeva M. Söz yaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. III cild., Bakı, Nurlan, 2012, s.12-13.

iki ifadə də məntiqi baxımdan *aş* sözünə düzgün yanaşmanın təsiridir. Bir tərəfdən, yeməyin bişirilməsi üçün istifadə olunan ləvazimat- *buğda*, digər tərəfdən isə, yeməyin daha çox olduğu, cəmləndiyi yer- *mətbəx*, *yeməkkəna* “aş”la əlaqələndirilmişdir.

XI-XII əsr türk dillərinin etnoqrafik leksikasına nəzər saldıqda çox-mənəlilik bu dövrdə dildə özünə yer qazandığını, etnoqrafizmlərin bir deyil, bir neçə semantik məna ifadə etdiyi müəyyənləşdirilir. Məsələn, “*boyn*” sözü “insan və ya başqa bir canlının boynu” olmaqla yanaşı, “*qılıç boynu*”, “*biçək boynu*” şəklində də işlənmişdir. “*Ağız*” sözü “Ətəbatül-həqaiq” əsərində orqan mənasını daşıyır: “basel yip açıtma ağız yi asel [Ə.H.162]. Lakin söz XI-XII əsr abidələrində “çayın ağız”, “su tulumunun ağız”, “şərab küpünün ağız”, “quyunun ağız” mənalarını da bildirmişdir. *Eşük* sözü qədim türklərdə “yataq örtüyü” mənasını daşıyır. Lakin XI-XII əsr türk dillərində “bəy və ya xaqanın məzarının üstünə örtülən işləməli parça örtük” də bu şəkildə adlanır. XI əsrdə türklərin ticarətdə istifadə etdikləri “*arqış*” sözü “karvan” mənasında [K.B.1386.b./ Ə.H.179] işləndiyi kimi, “uzaq bir ölkədə yaşayan birisi üçün göndərilən xəbərçi” və “uzaq bir ölkəyə göndərilən xəbər”[DLT.151] mənalarının da daşıyıcısıdır. Bu dövr abidələrində müşahidə olunan digər bir proses isə sözlərin məcazlaşmasıdır. Məsələn, “Qutadğu Bilik” əsərində *arbut* sözü “qarpız” mənasında deyil, “axmaq, fərsiz” mənasında işlənmişdir: *Ukup tıñlayu al kişi arbuzı/dinleyip anlamaya çalış, ey insanların karpuzu.*[K.B.1900.b.] “Ətəbatül-həqaiq” əsərində “kəndir” mənasını bildirən “*örk*” sözü isə “köñül örkü” ifadəsilə məcazlıq qazanmış, “könül telləri” mənasını daşımışdır: “Bu körklüg kılıkka köñül örküg ol/ güzel huylu adama gönül bağlanır” [Ə.H.318].

Üçüncü fəslin “*XI-XII əsrlər türk dillərində morfoloji üsulla yaranan etnoqrafizmlər*” bölməsində müəyyənləşdirilir ki, həmin dövrdə yeni etnoqrafizmlərin yaranmasında istifadə olunan şəkilçilər funksionallıq baxımından eyniyyət təşkil etmir. Bu prosesdə işləkliyi ilə diqqəti cəlb edən şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-*lıq, -lik, -luq, -lük*. XI-XII əsr yazılı türk abidələrində bu şəkilçi məhsuldardır, əksərən əşya və mücərrəd məna bildirən sözlər yaradır: *içlik*-palan, *yanlıq*-heybə, *dağarcıq*, *sıwluq*-sarıq, *vezirlik*, *baylıq*-zənginlik, *belgülük*, *ukuşluq* -ağıl, *tüñlük*-baca, *pəncərə*, *sukluk* -nəfs, *tenrilik*-ilahi, *asıqlıq* -faydalılıq, *örklüg*, *erklüg*-hakim, *uzluq*-sənət, *sənətkarlıq* və s.

-*çı, -çi, -çu, -çü*- şəkilçisi əksər hallarda söz kökünün mənası ilə bağlı olan peşə, sənət anlayışını ifadə edən sözlər əmələ gətirir: *ayakçı* (təmirçi),

yelwiçi (cadugər), *ağıcı* (xəzinədar), *tapuğçı* (xidmətçi), *kiñeşçi* (müşavir), *mançu* (sənətkarın muzdu), *yerçü* (məzar, qəbr), *abaçı* (xortdan) və s.

-*daş*, -*taş*. XI-XII əsrlərdə etnoqrafizm yaratma xüsusiyyəti o qədər də geniş olmayan bu şəkilçi ilə daha çox qohumluq bildirən sözlər əmələ gəlir: *qadaş* (qohum), *qadaşlıq* (qardaşlıq, qohumluq), *ka kadaş* (qohum-qardaş), *karındaş* (qardaş), *ikdiş* (atabir qardaşlar), *əmikdəş* (süd qardaşlar), *adaş* (dost), *koldaş* (dost), *erdeş* (dost), *köñüldeş* (ürək dostu) və s.

-*cXq*, -*cXk*- Müasir türk dillərində kiçiltmə və əzizləmə mənalı sözlər yaradan bu şəkilçilər abidələrdə müxtəlif sahələrə aid etnoqrafizmlər əmələ gətirir: *bürünçük* (qadın yaşmağı), *büşinçek* (üzüm salxımı), *eyemeçük* (buğda çuvalı), *terinçek* (nazik üst geyimi), *kudhurçuk* (kukla), *orunçak* (əmanət), *kabırçak* (tabut), *oğulçuq* (ana bətni) və s.

-*maq²*, -*ma²*. Söz yaradıcılığında olduqca fəal olan bu şəkilçilərlə əksərən əşya bildirən sözlər yaranmışdır: *olma* (qab, banka), *azma* (axtalanmış qoç), *çaqmaq*, *süzme*, *türmək*, *bogmaq* (köynək düyməsi) və s.

-*m*, -*im⁴*. Feildən isim düzəldən bu şəkilçi yeni etnoqrafizmlərin yaranmasında olduqca fəaldır: *alım* (alacaq, bərc), *kedim* (geyim), *içim* (içki), *örüm* (çul, hörgü), *ötrüm* (müshil, dərman), *konum* (konak, ev) və s.

-*Xk/-Xq* - Şəkilçinin türk dillərində ahəng qanununa uyğun olaraq qapalı və açıq səslə variantları mövcuddur. Ümumiyyətlə, bu formadan aşağıdakı şəkilçilər törəmişdir: -*qi⁴*, -*aq²* (-*ok/-ök*), -*qi⁴* (-*ki/-ki*), -*qa²* (-*kə*), -*kay/-kəy*, -*kak/-kək*, -*kaç/-kəç*, -*i⁴*. XI-XII əsr etnoqrafizmləri arasında bu şəkilçilərlə əmələ gəlmiş çoxsaylı söz mövcuddur: *atğaq*, *örtüg*, *asıq*, *bıçıq*, *boquq*, *ötüg*, *bezgek*, *belek*, *türgek*, *bergü*, *tatğu*, *bölek*, *əmik*, *kapğak* və s.

Yuxarıda sadalanan şəkilçilər dövrünün işlək söz yaratma vasitələrindəndir. Lakin XI-XII əsr etnoqrafizmləri arasında -*laq/ -lək* (tarıqlaq, bağıtlak, kaşğalak); -*dam² /-tam²* (üstəm, ərdəm) ; -*dıç* (sağdıç, suğdıç, sawdıç); -*Xç* (aşıç, közəç); -*man²* (sıkman, örtmə) ; -*maç* (tutmaç, kawurmaç, yörgemeç); -*ğXç/-kXç* (yuğurguç, kışğaç, bıçğuç); -*it⁴*, -*t* (yoğut, kurut); -*duruq²*, -*duq* (boyunduruq, çiniştürük), -*kan*, -*ğan*, -*han* (yoğurkan, burhan, arpağan); -*ağu*, -*əgü* (közəgü, tumağu) şəkilçiləri ilə də yaranan yüzlərlə düzəltmə etnoqrafizmlər mövcuddur.

Üçüncü fəslin sonuncu bölməsində “XI-XII əsr türk dillərində sintaktik yolla yaranan etnoqrafizmlər” araşdırılmışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, XI-XII əsr türk dillərində mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi şəklində olan etnoqrafizmləri müəyyənləşdirmək bir qədər mübahisəlidir. “*Qıñır er* - çəpgöz adam”, “*qır yağı- gizli düşmən*” kimi birləşmələrlə “*ürüñ quş*”-*akdoğan*, “*yün quş*”- *tovuzquşu*, “*qara yag*”- *neft*, “*üt qaraq*”- *gözbəbəyi* birləşmələrini müqayisə etdikdə verilən sözlər I növ təyini söz

birdləşməsi şəklində olsa da, ifadə etdikləri məna onların bir qisminin söz birdləşməsi, digər bir qisminin isə mürəkkəb söz olduğunu göstərir. Belə mürəkkəb etnoqrafizmlər arasında xüsusi yer tutan formalardan biri də təkrarlar və yaxın mənalı sözlərlə düzələn mürəkkəb sözlərdir. Məsələn: *münüz-münüz, alış-beriş, aşıç-buqaç, çanlı-manlı, em-sam, sim simraq, kış-qurman* (ox və giriş), *yak-yuk* (qab-qacaq), *arış-arkağ* (əriş-argac), *ot-yəm* (ədviyyat) və s. XI-XII əsr türk dillərində söz birdləşmələri şəklində olan etnoqrafizmləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1. *Birinci növ təyini söz birdləşmələri* - atributivlik daşıyan sözlə substantiv xüsusiyyətli sözün yanaşmasından əmələ gəlir: *buqaç art, yerdeş kişi, törtgil ew; elliğ yarmak, bir yoğrum un, bir yarma; baldır tarığ, başaqlıq süngü, boş urağut, yadıqlıq töşək, və s.* 2. *İkinci növ təyini söz birdləşmələri* - birinci tərəfi şəkilçisiz, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən bu birdləşmələr yanaşma və uzlaşma əlaqəsi əsasında formalaşmışdır: *tağ burnı, kök çığrısı, çigin yıpi, bör çöpi, zaranza urğı, başak burisi, çalañ başı və s.*

XI-XII əsr etnoqrafizmləri arasında izafət şəklində işlənən birdləşmələrə də rast gəlinir ki, bu da ərəb və fars dillərinin təsiri ilə əlaqədardır: *rızku-ruzi, cami-şərab, saç -sakal, malu-pul, açu-tokluk* və s. Ümumiyyətlə, XI-XII əsr türkdilli abidələrdə birinci növ təyini söz birdləşmələrinin ikinci növ təyini söz birdləşmələrinə nisbətən daha çox işlənməsi, sintaktik üsulla etnoqrafik söz yaradıcılığının o qədər də məhsuldar olmadığı müşahidə olunur.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aşağıda öz əksini tapan elmi, nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

1. XI -XII əsr mənbələrində etnoqrafik leksikanın diaxron və sinxron aspektdə, tematik, struktur-semantik, funksional-üslubi qruplar şəklində tədqiqi qədim türklərin həyat tərzini, etnogenezisi, məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti, adət-ənənələri və bütün bunları özündə əks etdirən dilin tarixi inkişafı haqqında zəngin faktlar verir.

2. Tədqiqatda müəyyənəşdirilir ki, türk dillərinin tarixi etnoqrafizmləri sosiolinqvistik amillərin təsiri ilə geniş areala yayılmış və bir çox dünya dillərində qədim etnoqrafizmlərin işlənməsinə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda qonşu xalqlarla mövcud iqtisadi-siyasi, mədəni əlaqələr nəticəsində türk dillərinə alınma etnoqrafizmlər də daxil olmuş və bu bəzi hallarda milli etnoqrafizmlərin unudulması ilə nəticələnmişdir.

3. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasının təhlili nəticəsində məlum olur ki, türk xalqları qədim etnoqrafik mədəniyyətə malik olmuş, həmin mədəniyyəti özündə əks etdirən sözlərin əksəriyyəti qədim for-

malarını qorumuş, müxtəlif fonomorfoloji variantlarını müasir türk dillərinin dialekt və şivələrində mühafizə etmişdir.

4. XI-XII əsr türklərinin mətbəxi olduqca zəngin olmuşdur. Mətbəx leksikasına tarixi baxış göstərir ki, XI-XII əsrlərdə işlənmiş bu sözlərdən bəziləri müasir türk dillərində tarixizm və arxaizmə çevrilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, türk xalqlarının vaxtı ilə istifadə etdikləri yemək və içki çeşidlərinin bir çoxu ya başqa xalqların mətbəxinə keçmiş, ya da ayrı-ayrı türk xalqlarının regional mətbəxində yaşamış, bəziləri isə tamamilə sıradan çıxmış, yaxud da tam əksinə yeni növlər qazanaraq geniş istifadə edilməyə başlamışdır.

5. XI-XII əsr türklərinin dini dünyagörüşü və inanclarını əks etdirən etnoqrafizmlərin təhlili nəticəsində aydın olur ki, zaman keçdikcə türklərin dini inanclarını ilə bağlı yüzlərlə söz işləklərdən çıxmış, arxaikləşmişdir. Belə ki, islamla bağlı M.Kaşğarının və Y.X.Hacibin verdiyi türk mənşəli *yalawaç, sawçı, yek, yükünç, mük, yumışçı, uçmaq* kimi sözlərin yerinə sonrakı dövr əsərlərində *“peyğəmbər, rəsul, şeytan, mələk, namaz, rüku, cənnət, firdevs”* alınmaları işlənməyə başlamışdır.

6. Mənəvi dünyagörüşün tərkib hissəsi olan məişət, adət-ənənə və mərasimlərlə bağlı etnoqrafizmlərin mənbələr əsasında etnolinqvistik istiqamətdə tədqiqi həmin sözlərin mənşəyini, yayılma arealını və bir sıra etnokulturoloji cəhətlərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, leksik layın sonrakı dövrə, onun dilinə və mədəniyyətinə təsirini də müəyyənləşdirir.

7. XI-XII əsr türk dillərində oyun və əyləncə ilə bağlı etnoqrafizmlərin (*çögen, ceviz, güreş, müñüz-müñüz, çeñli-mañlı*) müxtəlif qruplara ayrılaraq etimoloji cəhətdən təhlil edilməsi, onların əksəriyyətinin türk mənşəli olduğunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, tarixən türk xalqlarının dünyagörüşünü, mədəni inkişaf səviyyəsini, milli mental dəyərlərini, qədim adət-ənənələrini, özünəməxsus mərasimlərini səciyyələndirən leksik göstəricilərdəndir.

8. Qədim türklərin etnoqrafik leksikasının tərkib hissəsi olan iqtisadi həyatın hər iki qütbünü özündə əks etdirən kənd təsərrüfatı, ticarət və sənətkarlığın dövrün tarixi mənzərəsi əsasında etnolinqvistik yanaşma ilə təhlili eyni zamanda, etnogenez, etnoiqtisadiyyat, etnomədəniyyət və s. məsələlərin daha ətraflı tədqiqinə şərait yaratmaqla bərabər, türk dillərində bu sahələrlə bağlı prototerminaların mövcudluğunu da üzə çıxarır.

9. Etnoqrafik leksika dilin ən mühüm leksik layı olduğu üçün onun yaranması, formalaşması və zənginləşməsi əsasən dilin öz daxili imkanları hesabına olmuşdur. Etnoqrafik leksikanın zənginləşməsində morfoloji üsul məhsuldardır və bu zaman istifadə edilən bütün şəkilçilər milli səciyyəlidir.

Lakin bu şəkilçilər funksionallığı ilə bir- birindən seçilir: $-\text{çi}^4$, $-\text{lıq}^4$, $-\text{ma}^2$, $-\text{maq}^2$ və s. müasir türk dillərində məhsuldar olan şəkilçilər həmin dövrdə də geniş istifadə imkanlarına malik olsalar da abidələrdə $-\text{laq}^2$, $-\text{dam}^2$ / $-\text{tam}^2$, $-\text{dıç}$, $-\text{Xç}$, $-\text{man}^2$, $-\text{maç}$, $-\text{ğXç}$ / $-\text{kXç}$, $-\text{it}^4$, $-\text{t}$, $-\text{duruq}^2$, $-\text{duq}$, $-\text{kan}$, $-\text{ğan}$, $-\text{han}$, $-\text{ağı}^2$ kimi şəkilçilər də sözyaratmada fəal olmuşlar.

10. Leksik-semantik üsulla söz yaratma XI-XII əsr etnoqrafizmləri arasında geniş yayılmışdır. Abidələrdəki dil faktları göstərir ki, həmin dövrdə məna genişlənməsi, daralması, differensiasiyası, məcazlaşması ilə yeni etnoqrafik söz və ifadələr yaradılmışdır. Tarixi inkişaf prosesində etnoqrafizmlərdə semantik əlamətlərin formalaşması yeni məna çalarlarının yaranmasına səbəb olur ki, bu zaman söz yeni anlayışı ifadə edir. İlkin məna əsasında formalaşan bir-biri ilə əlaqəli müxtəlif mənaların yaranması prosesi olan çoxmənalılıq semantik diferensiallaşmanın nəticəsidir. Kommunikativ proses zamanı sözlərin başqa sözlərlə assosiativ əlaqəsi əsasında çoxmənalılıq üçün zəmin yaradır və nəticədə sözün yeni nominativlik xüsusiyyəti qazanması müşahidə olunur. Beləliklə, etnoqrafik leksikanın zənginləşməsində semantik derivasiya öz geniş əhatəliliyi ilə seçilir.

11. Həmin dövr abidələrində mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində etnoqrafizmlərin azlığı bir daha sübut edir ki, sintaktik üsulla etnoqrafizm yaratma prosesi morfoloji üsula nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Verilən mürəkkəb söz şəklindəki etnoqrafizmlər isə əksərən mürəkkəb sözə keçid xarakteri daşıyır və ayrı yazılır.

12. Türk xalqlarının etnoqrafik leksikasının qruplaşdırılması, sistemə salınması, etimoloji baxımdan təhlili türkologiyada etnolinqvistik problemlərin həlli, eləcə də müasir türk dillərinin tarixi fonetikasının, tarixi leksikasının, tarixi qrammatikasının yeni istiqamətdə tədqiqi və etimoloji lüğətlərin yaradılması üçün zəngin faktlar verir.

13. Türk xalqlarının etnoqrafik leksikasının etimoloji baxımdan araşdırılması türk dillərinin tarixi, dili, etnoqrafiyası haqqında dəqiq faktların aşkara çıxarılmasında, türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətlərindəki oxşar-fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsində böyük imkanlar açmaqla bərabər, bir çox hallarda bəzi tədqiqatçıların başqa dillərə aid etdiyi etnoqrafik dil vahidlərinin türk xalqlarına mənsubluğunu üzə çıxarır.

Tədqiqatın əsas məzmunu aşağıdakı elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası. Tədqiqələr №1, Bakı, Nurlan, 2006, s.6-12.

2. M.Kaşğarının“Divanü-luğat-it-türk” əsərində türk və Azərbaycan dillərinin xüsusiyyətləri. Türkologiya, №3-4, Bakı,Elm, 2008, s.73-83

3. XI-XII əsr türkdilli ensiklopedik abidələr. Terminologiya məsələləri, №1, Bakı, Elm, 2012, s.98-105.

4. XI-XII əsr türkdilli xalqların kulinariya leksikası. Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi Xəbərlər №3, Bakı, Mütərcim, 2012, s.113-124.

5. XI-XII əsr türk dillərində işlənən qida adlarının etimoloji tədqiqi.Terminologiya məsələləri №2, Bakı,Elm, 2012, s.92-99.

6. XI əsr türkdilli xalqların etnoqrafik leksikası. Gənc alimlərin II Respublika İnnovativ İdeya Yarmarkası” çərçivəsində “Yeni çağırışlar: müasir şəraitdə elmi-innovativ tədqiqat işlərinin təcrübi və tətbiqi əsasları” adlı Gənc alimlərin elmi konfransının materialları, II cild (Bakı-25-27 iyul 2012- ci il) Bakı, Elmin İnkişaf fondu, 2012, s. 91-97.

7. Sosiolinqvisitik amillərin təsiri ilə etnoqrafik leksikanın inkişafı. “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” Beynəlxalq elmi konfransı (Bakı-27-28 noyabr 2012), Bakı, Mütərcim, s.284-286.

8. XI-XII əsr türklərinin dini inanclarının yazılı abidələrdə əksi. Filologiya məsələləri, Bakı, Nurlan, 2012, s.3-11.

9. Alınma sözlər etnoqrafik leksikada. “Ölkədə dil situasiyası” adlı respublika elmi konfransı, Dilçilik İnstitutunun əsərləri, Xüsusi buraxılış, Bakı, Mütərcim, 2012, s.87-89.

10. Xalqın iqtisadi həyatının etnoqrafik leksikada əksi. Azərbaycan-şünaslığın aktual problemləri. IV beynəlxalq elmi konfransın materialları 01-04 may 2013, Bakı, Mütərcim, s. 229-231.

11.XI əsr türklərinin dini inancları. Ümummillə lider H.Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı, 26-27 Aprel 2013, s.471-472.

12.The reflection of the ethnographism used in XI-XII centuries in modern Turkic dialects, Abstracts collection on new challenges in the European area: international Baku forum of young scientists dedicated to the 90-th anniversary of national leader HeydarAliyev, 20-25 may 2013 Baku Azerbaijan, s.384-385.

13.Этнографическая лексика «Дивану лугат-ит-турк». Вестник МГЛУ № 16 (675), Москва,2013,стр.119-128.

14.XI-XII əsr türk dillərinin etnoqrafik leksikasında dini anlayışlar. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları. I cild, Bakı ,2013, s. 337-338

15.XI-XII əsr türk dillərində oyun və əyləncə ilə bağlı etnoqrafizmlər. Terminologiya məsələləri. №1, Bakı, Elm , 2014, s. 105-117.

16.Этнографическая лексика семантического происхождения в тюркских языках XI- XII веков. Вестник ЕНУ имени Л.Гумилева. 3 (100), 2014, I бөлім, Астана, с.49-53.

17.XI-XII əsr türk dillərində sintaktik üsulla yaranan etnoqrafizmlər. Dil və Ədəbiyyat №2 (90), Bakı, 2014,s.83-87.

18.Займованные этнографизмы в тюркских языках XI-XII вв. Гілея., Науковий вісник., Випуск 84(№5), Київ-2014, с.427-431

19.Reflection of XI-XII century Turkic ethnographism in the dialects of the modern Turk and Azerbaijani languages. MJSS, VOL 5, NO 22, september 2014, Roma, Italy, s.310-312.

20.“Ətabətül-həqaiq” əsəri və XII əsr türklərinin etnoqrafik leksikası. Dilçilik İnstitutunun əsərləri, №1, Bakı, Elm və Təhsil, 2014, s.83-87.

21. XI-XII əsr türklərinin istifadə etdiyi möişət etnoqrafizmlərinin etnolinqvistik təhlili. Tədqiqlər № 2, Bakı, Nurlan, 2014,s.189-198.

QISALTMALAR

- [BA] –B.Atalay, Divanü Lûgati't-Türk, TDK yayınları, Ankara. 1999.
- [D.H.] - Ə. Yəsəvi, Divani-Hikmət. Bakı, Çəşioğlu nəşriyyatı, 2004.
- [DLT.] - Divanü-luğat-it-türk, çeviri: S.T.Yurteser, S.Erdi. İstanbul, 2005.
- [DS] -Derleme Sözlüğü I-XII , TDK Yayınları, 2. baskı, Ankara. 1993
- [EDPT]-G.Clauson. Etymological dictionary of pre13th c. turkish, Oxford, 1972.
- [Ə.H.] -Yukneki. A.M., Atebetül- Hakayik., çeviri, düzenleme: R.R. Arat.
- [İ.M.] - Ə. C.İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və Həlbətül-lisan. Bakı, 2008.
- [K.B.] - Yusuf Has Hacıb., Kutadgu Bilig., Kəbalcı yayınevi., İst., 2008.
- [R.Ə]- R.Əskər. Divanü luğat-it-türk. Bakı, MBM, 2004
- [Təfsir]- Боровков. К. Лексика Средиазитского Тецсира XII-XIII вв., Изд.-во Восточной Литературы. Москва 1963.
- [TMEN]- Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wisbaden, 1965-1967.
- [TVS.] - G. Karaağaç. Türkçe Verintiler Sözlüğü, Ankara 2008.

Ш. Р. Гасанлы-Гарибова
ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА ТЮРКСКИХ
ЯЗЫКОВ XI-XII вв.

РЕЗЮМЕ

В диссертации впервые объектом исследования становится этнографическая лексика тюркских языков, проводится сравнительной лексико-семантический и этимологический анализ этнографизмов. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка источников и использованной научной литературы. Во введении обоснована актуальность темы, определены степень её изученности, объект и предмет, цели и задачи, научная новизна, теоретическая и практическая ценность исследования, даны сведения об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации называется «Этнолингвистика в тюркологии и история развития этнографизмов в тюркских языках XI-XII веков». Данная глава посвящена истории исследования этнографической лексики в тюркологии и таких источниках XI-XII вв. как «Кутадгу-билиг», «Дивану-лугат-ит-тюрк», «Атабатул-Хагаиг», «Дивану-Хикмет». Кроме того был проведен анализ влияния социолингвистических факторов на этнографическую лексику в XI-XII вв. В главе прослеживается лексико-семантический путь развития этих этнографизмов в современных тюркских языках и диалектах.

Вторая глава диссертации называется «Тематическая классификация и лексико-семантическая анализ этнографической лексики в тюркских языках XI-XII веков». В этом главе к лексико-семантическому и этнолингвистическому анализу привлекается этнографическая лексика XI-XII вв, которая отражает материальную и духовную культуру тюркских народов.

Третья глава диссертации называется «Способы образования этнографической лексики в тюркских языках XI-XII веков». Здесь объектом анализа становятся лексико-семантические изменения в этнографизмах, наличие суффиксального способа словообразования, а также образование новых этнографизмов в форме сложных слов и сочетаний слов.

В «Заключении» диссертации обобщены основные научно-теоретические положения исследования.

Sh.R.Hasanli- Garibova

**THE ETHNOGRAPHICAL LEXICON TURKIC
LANGUAGES IN XI-XII centuries**

SUMMARY

The lexical-semantic and etymologic analysis of ethnographic lexicon of XI-XII c. Turkic languages have been selected as investigation object for the first time in the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion, list of sources and use of scientific literature and dictionary.

In the introduction, the relevance, subject and object of the topic; its goals and tasks, theoretical and practical significance, the novelty; sources and methods, the defended conceptions, appraisal and structure of the dissertation are reasoned.

The first chapter of the dissertation entitled as “The place of ethnolinguistics in turkology and the history of development of the ethnographisms in the XI-XII c. Turkic languages”. This chapter is devoted to the history of the study of ethnographical lexicon in turkology and investigation of XI-XII centuries sources such as “Kutadgu-bilig”, “Divanu-lugat-it-Turk”, “Atabatul-Hagaig” and “Divani-Hikmet”. In the chapter the influence of sociolinguistic factors on the Turkic ethnographical lexicon in XI-XII centuries and also the lexico-semantic development of ethnographisms in modern Turkic languages and dialects are scrutinied.

The second chapter is called "The Thematic Classification and lexico-semantic analysis of the ethnographic vocabulary of the Turkic languages in the XI- XII century". The ethnographic lexicon, which reflects material and spiritual culture of XI-XII c. Turkic nations are surveyed lexico-semanticly, etymologically, and ethno linguistically.

The third chapter of the dissertation titled as “The ways of Formation of the ethnographic vocabulary of the XI-XII c. Turkic languages”. The lexico-semantic changes appearing in the ethnographisms of that period, the place of the affixes in the word-building process and their word-building capacity, the ways of the formation of the ethnographisms in the forms of compound word and word combination have been investigated linguistically.

In the conclusion, the basic results derived from the dissertation are summarized.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ШАБНАМ РАСИМ кызы ГАСАНЛЫ-ГАРИБОВА

**ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА ТЮРКСКИХ
ЯЗЫКОВ XI-XII вв.**

5710.01- Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ-2015